

К. ШИРОЦЬКИЙ

СТАРОВИННЕ МИСТЕЦТВО
на УКРАЇНІ

Видавниче Т-во „Кривниця“ у Києві.

К. Широцький.

Старовинне мистецтво
══════ на Україні. ══════

Київ.
Видавниче Т-во „Криниця“.

Видбиток з книги: О. Дорошкевич і
Л. Білецький „Хрестоматія по історії
української літератури“, Т. I, вип. I

Київ.
Друкарня Дніпровського Союзу Споживчих Товариств.
1918.

Старовинне мистецтво на Україні.

кожній країні є своє мистецтво; мав його й наш народ на протязі свого історичного життя, але перший значний розвиток його припадає на X—XII вв., коли в нашій культурі переважали Византійські впливи. Доба та зветься порою византійсько-українського мистецтва, хоча в дійсності наше мистецтво тієї пори уявляло з себе спадщину багатьох віків самодіяльності народу й численних сусідських впливів, окремих від византійських.

Силу памяток залишили на українських землях культурні і варварські племена, що тут жили до тієї пори, як прийшов сюди наш народ; тим-то старовинности греків і скитів та переживання їх в мистецтві мандрівників, що переходили нашим краєм від II ст. по Р. Х., несучи сюди свої примітивні вироби далекого і близького Сходу, одбилися на багатьох староукраїнських мистецьких утворах, чи то поганських чи християнських.

Поганську свою давнину ми знаємо з багатьох дрібних річей, що знаходяться у могвилах, та з літературних переказів. Наприклад, літовиси розповідають про поганських богів, даючи знати, що то були чоловікоподібні різьби з різних матеріалів—камению, дерева, золота і срібла, нишні, як взагалі всі східні вироби. Один старовинний стовп, різьблений на взір людської постаті з 4-ма лицями на кожному з 4-х ребер, знайдено р. 1848 в р. Збручі; на підставі цього стовпа, що є провінціалієм архаїчним утвором такої поганської плястики, можна міркувати про вищі утвори поганської культури на Україні.

Збручанський стовп має на собі такі подробиці, котрі вказують на звязок з давніми грецькими мотивами: людські фігурки внизу, що взяли за руки, передають пакхичну сцену, а четверо нижчих фігур, що зігнувшись тримають на своїх головах і руках весь монумент, суть далеким спо-

Так званий „Идол Світовита“.

мином про клясичні каріатиди; але все це виконаве не круглою різьбою, а дуже плескатою і в геометричних формах, просто і без

Різьба на скелі з с. Буші.

вправности, що була колись то у старогрецьких майстрів. Такі самі плескати, цілком геометричні форми можна бачити ще на одній, теж, здається, поганській різьбі, що заціліла в с. Буші на скелі над річкою Мурафою, де показано чоловіка на колінах з піднесеним жер-

Ритування на розі з „Чорної могили“.

товним келихом перед деревом, на котрому сидить півень, а ззаду нього ще покладено фігуру звіря—олена на підставці; св'ящ. дерева

птахи і звірі не річч, котрим дійсно вклонялися наші давні предки. З інших предметів поганської старовини можна ще показати один ріг до пиття, обкований сріблом, такий самий, який видно в руці згаданого поганського бога. На цьому розі вирито в сріблі, сцену полювання і бійку фантастичних грифусів (разом—лев і птах) з гадами серед плетеної орнаментациї. З надмірної різкості рисунку, а також з того, що майстер переплутав незнайомі йому форми, видно, що це місцева переробка чужих грекоєхідних (орнаментация тут арабська) мотивів, що йшли до нас разом з торговельними та иншими зносинами, а ті зносини були дуже широкі, бо Україна з своєю столицею Київом стояла саме посередині між Європою та Азією й між полуднем (греками) та північю (фінами, норманами).

На стосунках з норманами, фінами, тюрками, арабами, греками виростили українська дружинна організація та її приладдя — мечі, шапки, тарчі, різні промисли (ювілірство, емальерство¹⁾, гончарство), горожанський устрій, своє право і матеріяльне багатство, яке дало культурну перевагу Русі над сусідами, так що в X в. літописи та чужоземні подорожники розкривають перед нами величню, зовсім не перебільшену картину багатства і краси тодішнього византизованого життя, ствержену самими пам'ятками. „Стольний Київ“ став культурним осередком на всю Східню Європу, особливо коли перейняв християнство, а з ним все, що витворила византийська православність в сфері умілоети, побуту, права і т. ин.

Держалко Норманського меча.

Византийська культура на ту пору була найвищою в світі: її будівництво, мініатюрне малярство в рукописах²⁾, фрески³⁾ і мозаїки⁴⁾, різьби, емалі й інші дрібні артистичні діла заховували в собі сліди

¹⁾ Емальерство—спосіб малярства на металі через розтоплювання в ньому кольорових полів чи шмальців.

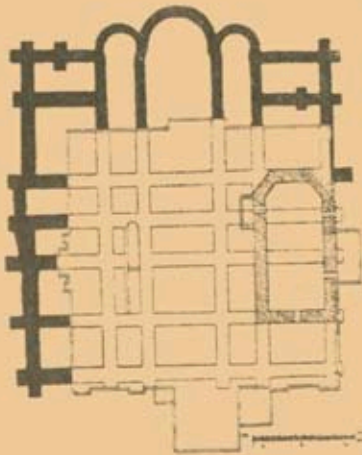
²⁾ Рукописи тої пори за дуже давнім класичним прикладом прикрашалися мальованими образками тк. зван. мініатюрами (від слова мінія—особлива червона фарба).

³⁾ Фреска—малювання, роблене на вохкій, свіжій ще (fresco) стіні.

⁴⁾ Мозаїка—малювання, роблене не фарбами, а викладками з різнокольорових камінчиків або скла.

геленістичної культури ¹⁾, розвинутої колись в східних містах — Олександрії, Антіохії то що. Як ті центри колись зосереджували культурні придбання Сходу й Заходу, ваблячи до себе з цілого світу найкращих артистів, так тепер таким міжнародним центром стала Візантія, вплив якої полегчувався завдяки припливу варварського елемента до візантійського війська й людности. Варварський елемент допомагав розносити візантійську культуру по світу; дякуючи тому, ми маємо можливість пізнати багато з пам'яток нашого колишнього мистецтва, бо те, що в нас пропало або стоїть знівечене, десь по інших місцях зберіглося цілісним і свідчить про силу колишньої візантійської краси.

Зносини наші з Візантією провадилися або через колонії грецькі в Криму і на Кавказі або безпосередньо з столицею, особливо після походів Олега й Ігоря. Кн. Володимир прийняв хрещення з Херсонесу, що межував з Кавказом та Мал. Азією і звідтіля заніс до нас перші християнські пам'ятки, що мали східно-візантійські відміни. Володимир поскидав поганські кумири і почав закладати натомісьць храми і між иншим — славному Десятинну церкву в Києві, що наближається своїми формами до східно-візантійських храмів Кавказу й Малої Азії, а почасти й Херсонесу. Ця церква, як то показали розкопки, мала базиліковий тип, відмінний від центрового ²⁾. Церква ця мала четверокутний

План Десятинної церкви.

подовжний план з підковоподібними кружалами для вітарів і була розділена вдовж на три нави рядами колюми, що йшли від західної стіни до самих вітарів. Десятинна церква ріжнлася сим від пізніших храмів, що теж мали по три подовжних нави, але перехрещених перед вітарем навою поперечною з банєю над перехрестям. Десятинна церква була пиш-но прибрана мармуровим обкамінуван-ням, різьбами та малюваннями з мозаї-кою. То була найкраща і найбагатша в свій час церква, а коло неї стояли кам'яні і дерев'яні князівські та бо-ярські палаци, теж багато оздоблені мальованням і золотом. Вони ще мали тоді простий трьохчастковий уклад

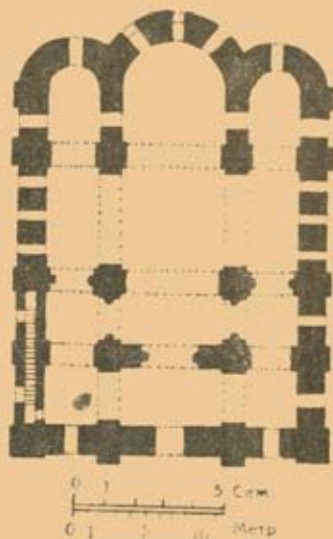
¹⁾ Так зоветься та культура, що поветала на ближчому сході в Європі і в північній Африці під впливом греків після походів Олександра Македонського.

²⁾ Накритого круглою банєю.

помешкань, подібний до інших сільських хат, тільки певно на кількох поверхах (грядні, повалуші, одрини). Такі дерев'яні хороми стали певно початком найдавніших дерев'яних храмів, які клялися всюди по Україні й котрих в одному Києві 1015 р. згоріло 400 чи 700; подібні до каплиць „квітські“ церквочки з одним зрубом або з прикладеними до нього ще двома для бабинця й вівтаря затрималися були на Україні до козацької пори і по них, особливо в Карпатах, на Волиню і на Поділля ми можемо тепер міркувати, яке то було найдавніше наше церковне будівництво; тільки верхи тих зрубів були інші без пізніших вигинчастих барокових форм, а форми наметової, чи стіжкової.

Ярослав Мудрий, син кн. Володимира, зав'язав вже тісні зносини з самою византійською столицею, і Київу надав вигляду правдивого столичного міста, прикрашеного прекрасними золотими церквами. „Золотими Ворітьми“ (брамою, що мала зверху церкву), фортечними стінами та плянами з князівськими теремами і кривими галеріями для торгових і різних громадських потреб. Весь гурт тих будов зазначив в своєму слові митр. Іларіон, не згадавши тільки того, що все те робилося за Царгородським прикладом.

Численні кам'яні церкви XI—XII вв., з котрих деякі до нас заціліли у Києві, в Чернігові, Володимирі-Волинському, Переяславі, Каневі, мають декілька неоднакових типів, що різняться не кількістю бань, а й своїми плянами, конструкційними особливостями, формами середніх деталей і висадами. В цілому маємо серед цих типів великі четверокутні соборні церкви з багатьма подовжними й поперечними навами, лісом стовпів, численими банями, випнутими з східної стіни вівтарями, круговими галеріями (Св. Софія у Києві) вдовж бокових і фронтонних стін та з вежами на їхніх кінцях, далі — простіший тип четверофронтонних церков з трьома вівтаровими апсидами, з різною кількістю стовпів в середині і з одною вежею з надвору (Михайлівський монастир і Видубецький монастир у Києві).

План церкви св. Кирила.

чотверокутні храми без виступаючих апсид і веж, але з банєю на 4-х стовпах (церква на св. брамі в Лаврі), невеличкі одноапсидові церквочки без

і без стовпів, а часом і без апсид, а лише з печеркою або склепиком у східній стіні, як то в Київських печерних храмах та в гробовнях при надземних церквах (Берестовський Спас у Києві); зовсім з боку стоять круглі церкви, як от у Володимирі-Волинському.

В конструкції цих церков здалося вже дві давних системи— базилікова й центрова—одна четверокутня з подовгастими навами, друга в основі своїй кругла і з бансю. В найстаріших центрових будовах в Римі й Візантії баня лежала просто на круглих стінах, а після сперлася, на колумни і стовпи, покладені в круг і злучені луками; ще пізніше довкола такої круглої або 8-гранної основи стали виводити стіни на 4 боки й так зявилося (п. Сергія та Вакха) сполучення обох типів; в царгородському храмі св. Софії воно виявилось вже в простій і добре обґрунтованій системі з величезною бансю, покладеною на 4 великих стовпах, підпертих бічними навами, але баня там ще без шпів; пізніше з'явилася й ся прикмета, що йде з Вірменії й спопуляризувалася в IX в., дякуючи славній „Новій базиліці“ царя Василя Македончика; сей тип відбивається у нас на Україні.

Старий Чернігівський собор, збудовано ще під тими самими впливами, що й Десятинну церкву, але Київські і інші церкви кладуть собі завдання оберти баню з шпівю на 4-х підставах, уживаючи до того слупів виведених з середини четверостінного плану, поділеного тими стовпами ніби на три нави і звязаного склепами з зовнішніми стінами, які разом давали кубову форму, вінчану бансю й вигнутими верхами, бо ті склепи, що спиралися на внутрішні стовпи і зміцнені півстовповими виступами (пілястрами) стіни, вже не мали кроков, а просто побивалися мідю, циною чи деревом на своїй поверхні; стіни муровалися з квадратних цегол і з дикого каменю та червонуватої (від домішки меленої цегли) рошчини, кожних два рядки цегли з надвору зарівнювалися рошиною, а кожен 3-й рядок залишався не замощеним; тим самим стіни мали зверху пасматий вигляд; крім того вони були ще поперізувані розкошними вузькими вікнами і простовісними пілястрами, а східна стіна мала вівтарові кружала, що були часом круглі, часом гранчасті як і бані на горі та вежі на західній стіні. Таку церкву не так легко було вивести: баня вимагала технічної виравності і в західній Європі напр. в ту пору бань не вміли виводити, а клали одні базиліки. Де-які риси західнього будівництва є одначе в наших церквах, як от: вежі на фронтах, спосіб прикрашати апсиди, бані і стіни стовпцями. Найславнішою з старих київських

церков була церква св. Софії, що стоїть ціла до нині. Вона мала 15 сферичних (тепер грушовидних) бань, дуже складний позем-

Фронтонний бік св. Софії.

ний план і такі ж перекрої. В середині її первісно було 5 подовжніх і одна передвіттарова поперечна нава, 5 віттарів (нартекс притвор), два ряди відкритих (первісно одноповерхових) галерій і дві вежі на фронті. Через галерії з середини віттари можна було обходити навкруги церкви, не виходячи на двір. Головніші відміни софійської архітектури звязані як раз не з Царгородською Софією, а з церквами Сирії, Вірменії й Малої Азії та з західними впливами (собори в Трирі, Вормсі і др.). Цілковитого подobenства, одначе, св. Софії немає ні на Заході, ні на Сході: вона уявляє з себе самостійну пам'ятку світової умілости, що стоїть на своєрідному ґрунті, бо насправки має багато спільного з планом церкви Десятинної, навіть не тільки в плані, а й в деяких конструкціях і в оздобах. Є одначе гадка, що зразком сеї церкви була нова базіліка Царгородська, котру списав патріарх Фотій, а та базіліка була теж звязана з східним мистецтвом.

Інші храми XI—XII вв., що заціліли до нас, являють простіші варіації того самого типу. Така велика церква Печерська і Михайлівська, Видубицька, Кирилівська та інші. Тип сеї з часом мінявся

ний план і такі ж перекрої. В середині її первісно було 5 подовжніх і одна передвіттарова поперечна нава, 5 віттарів (нартекс притвор), два ряди відкритих (первісно одноповерхових) галерій і дві вежі на фронті. Через галерії з середини віттари можна було обходити навкруги церкви, не виходячи на двір. Головніші відміни софійської архітектури звязані як раз не з Царгородською Софією, а з церквами Сирії, Вірменії й Малої Азії та з західними впливами (собори в Трирі, Вормсі і др.). Цілковитого подobenства, одначе, св. Софії немає ні на Заході, ні на Сході: вона уявляє з себе самостійну пам'ятку світової умілости, що стоїть на своєрідному ґрунті, бо насправки має багато спільного з планом церкви Десятинної, навіть не тільки в плані, а й в деяких конструкціях і в оздобах. Є одначе гадка, що зразком сеї церкви була нова базіліка Царгородська, котру списав патріарх Фотій, а та базіліка була теж звязана з східним мистецтвом.

Церква св. Василя в Овручі.

з часом мінявся

и в XII в., напр., церкви стають коротшими, кімнатність стовпів зменшується і вітари вже не видовжуються або по крайній мірі всі трое стають в одну міру; на стінах з'являються декоративні прикмети романського стилю (півколунами замість пілястрів, різьблені плетінками головки коломи; звислі декоративні аркатури, напр. в церкві Елецькій або в Пятницькій у Чернігові, в Овручі і др.). Церков взагалі будували багато і присвячували їх, як і в Візантії святим, імена котрих носили фундатори (Ярослав поклав церкву Георгія, його жінка Ірина—ц. св. Ірини, Святополк—ц. Михайла і т. д.), або святим, котрі мали особну шану на Україні—перш за все Богородиці—власне Успенню (Десятинна церква, Печерська у Києві і по других місцях), на честь Влахернської гробниці з ризою Богородиці, що вона лишила підійснись на небо після Успення, прор. Іллі і Предтечі—основоположникам пустиножителства, котре так поважалося в Києві, архистратигові Михайлові, що став за візантійським прикладом покровителем війська, Борисові й Глібові національним святим, культ котрих збільшував авторитет князівської влади, Миколасві, про котрого в ту пору під впливом перенесення мощей ходили оповідання, Дмитрові, бо в ту пору появилася було на Русі шкрявато з його мощей і т. д. Взагалі те що дає мистецтво тої пори, тісно було звязане з загальними інтересами культури, літературними новинами, потребами культу, служило возвеличуванню князів і самої української землі, не дурно князі будували храми і мали при собі придворних артистів, були серед них і архітекти, як от Петро Милоніг, Олекса на Волині, Іван в Полоцькій землі.

З тодішньою культурою в цілому були звязані і внутрішні оздобы церков—мозайками та фресками, різьбами і різнобарвними вкладками на стінах і долівках (інкрустації). Всі священні сцени й поєтаті в церквах розміщалися згідно з каноничними приписами й тою символікою, що знаменувала собою церкву Христову на землі. Тому в бані, наче в небі, містили Христа, що оглядав вірних, в ший над ним апостолів, що разнесли по світу Христову истину, на трьохкутниках поміж луками під шисью—Євангелістів, авторів св. Євангелія; у вітарі містився образ Владичиці, що лучить небо з землею, під Нею—тайни свхаристичної, на якій стоїть віра Христова, а поруч—образи святих, що написали церковні відправи; стовпи прикрашалися поєтатами стовпів церкви—св. отців, мучеників, стінц—сценами з життя Христа та з історії церкви, західна стіна прикрашалася сценою страшного суду, що прийде на вірних, коли зайде сонце їх життя.

Найбільш складними і цінними з артистичного боку можна уважати декорації Київської Софії. Сполучення мозаїки й малювання, різьб та інкрустацій, в ній знов показує на звязок з східним християнством, бо в самій Візантії уживалося що-небудь одне, а не така мішанина. Мозаїки набиралися з камяних та скляних кольорових шматочків, вдушених в тинк по заздалегідь витиснутому контурові. Камінчики в мозаїці уживалися до матових поверхонь (лиця, гори), скло— до блискучих частин; поля викладалися з золотих шматочків, так само як і ті місця на фігурах, які треба було засвітити; зміст мозаїкових образів, уміщених в Софійському вітварі, в бані і під баньою, відповідає вищезгаданому каноничному приписові.

Представлений в Софійській бані Вседержитель (в образі Христа)—величний: він має східний тип лица; кольори його одежі грають на золотому тлі; з боків Христа наче на 4 краях світу четверо архангелів з староримськими знаменами і кулями земними, бо в ту пору гадали, що землею правлять ангели — „миродержавці“. На кожній кулі хрест; се осередок землі з Голгофою. Один з Софійських архангелів, що зос-

Вседержитель та архангели в Київ-Софійській бані. є надзвичайно гарним утвором мистецтва: фігура його прекрасна, лице уявляє правдивий класичний тип, убрано його в царську одежу, що ясно показує на Візантію. Нижче заціліли Ап. Павло і Єванг. Марко. На віттарових стовпах (з т. зв. тріумфальним луком), саме проти західної брами храму, уміщено сцену Благовіщення, розділену на дві половини: окремо — архангел і окремо — Богородиця. Це так зустрічають кожного, хто

входить до храму, звісткою про Христа. На постаті Пресвятої Діви відбулось апокріфічне оповідання про перебування Її в храмі Єрусалимському за пряжею пурпурової завіси. Обидві ці постаті, що стано-

влять цілу сцену, надзвичайно делікатні, повні руху і сили, а особливо Архангел, що дійсно ступає до Пречистої. Серед інших фігур визначаються образи 40 мучеників на луках і у вітарі—, незвичайно величний образ Богородиці з піднесеними на молитву руками, на Її накривалі сяють три зорі (це слід апокрифа про Благовіщення, коли звізда сідала на голову й обидва рамена Богородиці, а після вступила в Її уста і була з Ній до Різдва Христового), за пояса заткано білу хустку, під взутими в черво-

Мозаїковий образ Владичиці в вітарі св. Софії. ні чоботи ногами поставлено підніжок, як то уживалось при двірських церемоніях у Візантії. Богородиця, наслідуючи тин, так зван., орант старохристиянського мистецтва, тут молиться за грішний світ, якого вона є твердою, непорушною оборонницею, наче міцна стіна; через те цей образ Богородиці дістав назву „Нерушимої Стіни“.

Під Нерушимою Стіною йде дуже жива сцена свхаристії, в котрій представлено як Христос, стоячи за престолом наче в церкві причащає апостолів, над престолом стоїть, так званий, кіборий, котрого майстер не вмів покласти в перспективу і через те умістив за престолом; Христа повторено двічі й апостоли йдуть з двох боків відзиваючись на його заклик: „приміте ядіте сіє єсть тіло мое“ й „пийте от нея всі...“ так підходять до вітаря, складаючи побожно

руки, дякони на службі божій; певно що зміст цієї сцени византійська іконописець взяла з літургії. На Київо-Софійській мозаїці кидасться у вічі симетриальний розклад композиції з боків одного центру. рухи й постави апостолів повторюються. Сцена ся символічна—вона показує не встановлення свхаристії на тайній вечері, а догмат що

Образ Євхаристії у вітарі св. Софії.

виявляється в церковному обряді, нижче йдуть постаті св. отців-літургістів, що нагадують своїм суворим виглядом і виконанням деякі ранні, ще первовизантійські типи. Таким чином, Київо-Софійські мозаїки затримали в своїх формах спогади про блискучу пору класичної умілости і тим тільки ствержують переднішу увагу про звязки нашого мистецтва з спадком класичного світу. Взагалі ж наші мозаїки мають незвичайну барвистість і до них не дорівня ні одна з зацілілих від X—XI вв. византійських декорацій.¹⁾ В деяких образах ввижається особливий аристократиз, виявлений в шляхетних типах, красних по-

Фресковий образ Розп'яття в св. Софії.

ставах, в одягах і рухах, в добірності кольорів і між иншим—в червоних лініях рисунку, відомих у придворних царгородських майстрів.

¹⁾ Окрім хіба церкви Дафнійської біля Атен; а ще заціліли від тої пори стінописи в Фокидському монастирі св. Луки, в Никейській церкві Успенія, в Новому монастирі на Хіосі, в Монреальській палацовій каплиці, в Венеційському св. Маркові й др.

Св. Софію прикрашено ще величезною слою мальовил, роблених леймовими (клевними) фарбами на свіжій ще тинковні. Фарби стіна вбрала в себе, і вони зблідли, але, пройшовши в глиб тинку, вони зміцнілися і не загинули. Їх, одначе, в 1843 р. було перемальовано незграбною рукою нетямущих майстрів. Підмальовка знищила первісні кольори, але композицій не торкнулася, так що у нас ще є можливість скласти уяву про дійсний стан софійської стінописи, тим більше, що де-яку частину малювань було залишено без підмальовок. В цих числених фрескових сценах (їх кілька сотень) відбилися святе письмо, християнська догматика й історія, апокрифи та життя святих. Головна просторинь собору під бансю, що уявляє з себе хрест в плані, дає сцени страстей Христових, між якими сцена Розняття визначається своєю складною композицією і шляхетним укладом ліній та постатей.

Пресв. Діву приводять до храму, ангел подає Діві Іжу. Фреска в св. Софії.

Благовіщення—фреска св. Софії.

Майже кожна нава і хори мають в св. Софії свою систему стінописи: праворучня бічна нава за головним вівтарем присвячена життю Пресв. Діві, де повно апокрифичних подробиць (з євангелії Якова та инш.). Тут Яким з отарою в степу і Ганна перед пташиним гніздом і зустріч обох їх в Золотій Брамі. Різдво Богородиці, Введення до храму, прислужування ангелів Пресв. Діві, передача Діві пурпуру, заручини Богородиці, Благовіщення, Лобзання Єлизавети... Благовіщення подається за апокрифом: не в хаті, а серед гір, біля криниці, яку в

св. землі показували на ту пору прочанам і яку бачив наш подорожник Данилю. На хорах знов представлено сцени свхаристичні—тайну вечеру, переломлення хліба в Емаусі, чудо в Кані та старозавітні прообрази Євхаристії—троєх отроків, Аврама з трьома ангелами і т. ин.—це тому, що на хорах звичайно слухав службу Божу і приймав причасти князь та його двір (як у Візантії). Звичайні вірні стояли внизу—в середині чоловіки, з боків жінки, і тому ближче до середини на стінах змалювано св. мужів, а далі—св. жінок, і тих і других дуже багато; кожен з них вбраний по своєму чинові, при тому всі мають круглі лиця, широкі очі, повні губи, червоноувато-сині рум'янці, короткі зачіси, класична візантійська одежа.

Між иншим серед цих поодиноких святих під хорами на полудневій стіні, де везугарні малярі вмістили в 1843 р. образи св. Віри, Надії й Любови з матір'ю їх св. Софією, був портрет князя Ярослава Мудрого з родиною, відомий з одної старовинної його копії.

Портрети кн. Ярослава та його родини. Копія з колишньої фрески св.Софії.

Фрески і мозаїки були в багатьох київських церквах, але тепер заціліли почасти лиш в Михайлівському монастирі в Києві та в церкві св. Кирила. Обидві ті етнописен цінні тим, що вийшли з рук місцевих, а не грецьких майстрів: на них славянські написи, а крім того руку місцевих артистів видають спосіб компоновки, кольористики і зміст саміх образів. В мозаїковому образі Євхаристії в Михайлів-

Мозаїковий образ Євхаристії з Михайлівського монастиря у Києві.

ському монастирі техніка і стиль инші, як в св. Софії, кольори сіріші і тусквіші, постаті непропорціональні з маленькими голо-

вами, руками і ногами і з переплутаними драперіями, але зате вони складніші і дають більше жвавості, руху, грації; на михайлівській мозаїці варта уваги показана там на місці іконостасу вітарава загородка.

В Кирилівських фресках, що втекли так само від византийського малярства X—XI в.в., переважають різкі тони червоні, жовті, блакитні; на жовтих ликах святих білі оклички, перехід від одного тону до другого позначено різким шрафуванням. Постаті й тут живі, але прості, як на давніших мозаїках. Де-які сцени з життя св. Кирила виконано в місцевих побутових формах (імператор виглядає, наче руський князь).

Фрескові стінописи знаходилися в Острі, в чернігівському соборі й Єлецькій церкві, в Овручі, знайдені під час розкопів в Білгородці й Києві. В Білгородці між иншим добуто дивні золоті фрески, нігде більше невідомі, а в Києві фрескові фрагменти знайдено теж в руїнах свіцьких будинків. То вводить нас до кругу не-церковних стінописів, єдиним зразком котрих може уважатися нині декорація—сходів на хори Софійського собору.

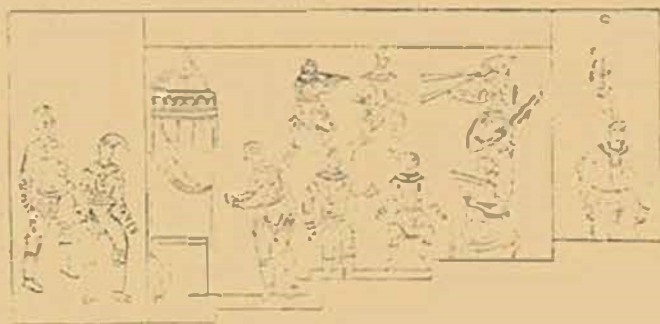
Стінописе сходів уміщено в двох фронтонних вежах собору; зміст стінописи взято з тодішнього двірського побуту: тут змальовано полювання, усякі святочні забави, мітологічні мотиви і т. ин. Полювання йде на конях і піхотою на всяких звірів і, між иншим, з прирученими пардусами, про що згадує Володимир Мономах в своїй науці

дітям. На стрільцях і мисливих убрання таке, в якому византийці змальовували скитів і гладіяторів. Через те думають, що ці ловецькі сцени відбуваються не в полі і в лісі, а в двірському цирку, і то правдоподібно, бо на одній з картин показано цей самий цирк з льожкою князя чи цари, а крім того подано сцену приготування до ристань на конях; гладіяторських неребійників та забави з музиками і танцями: один музикант грає на бандурі, другий на „дудах“ (часто згадувані „сопілі“, чи „свірілі“), другі плещуть в долоні, а танцюристи йдуть і танець, спустивши рукави. Тут же пока-

заво колядників, що несуть дар—свлячу голову й шивку і жартів-
ливу боротьбу двох людей, що забавляються собі перебравшись

козою в вивер-
нутих кожу-
хах як то досі
у нас буває
на святах; та
представлено
й усякі фан-
тастичні істо-
ти—грифусів,
двохголових
чудлиць й виш.

Мотив, що
врийшли з ор-

забави музиками, танцями й инши; з фресок на Софійських
вежах.

наментики східних народів, як і самі сцени ловів, котрі були відомі ще
давніше на геласістичному сході, а пізля у Візантіїнів, південних

слоян і у західних народів. Такі самі еті-
юппен були в наладі царя Бориса Болгар-
ського, та зацілили в Палатинській каплиці
в Монреалі і в деяких візантійських хре-
ніках (Манасії, в рукоп. Сміліци).

Забави з „козою“. З етіюппи-
су на вежах Київськ. Софії. віть докоряли латинам, що вони не до-
сить шанують свої ікони, а слово Іларіона зове Київ „градом оєва-
шеним іконами“. бо в йому, за прикладом візантійських міст, ікони
було виставлено на вулицях. Про те ікон тієї пори до нас не дохова-
лося, як що не рахувати кількох грецьких ікон XI—XII вв.

Фрески та мозаїки в ширшому ужитку
заступалися мальованим образами та міні-
ятурами рукописів. До св. образів була ве-

Грецькі ікони мають прикмети спільні з фресками й мозаїками—
відповідну кольорпетику на золотому тлі, і спосіб давати фігури сі-
льком на контуровому рисунку, а також—загальну монументаль-
ність тинів.

В писаних звістках є багато згадок про мотиви колядиної укра-
їнської іконографії і про способи шевма; треба ззначити, що серед
сюжетів були свої улюблені: Владичиця, Спас, Дієус, Миколай, Вар-
вара, Юрій, Дмитро, Микита та ин., а серед них і свої національні
святі і національні свята, як от—Покрова, Антовій і Теодосій, Борис

і Гліб. Чужих святих іконописці містили в своїй рідній обстановці, надаючи прикмет, якими було оточено їхні культи: Микиту заставляли бити нечистого, архангелів містили серед гадів і античної горгони на так званих змієвиках і т. д. Про образи святого письма доховалося багато легенд, які донесли нам імена де-яких ікоонних творців, як от Мойсея, Алімпія Печерського, Аврамія Смоленського.

Що до староукраїнських рукописів, то тут ми щасливіші, бо від XI—XII вв. дійшло до нас як раз де-кілько незвичайно цінних пам'яток, ще й багато оздоблених пишними мініатюрами та орнаментами. Книжки були в давнину дорогим скарбом, то ж не диво, що їх щиро оздоблювали, але ці оздоби ще більшої цінності набирають для нас тому, що церковне малярство підлягало певним каноничним принципам, а тут ілюструвався той чи инший текст цілком вільно, і через те в рукописах маємо сліди справжньої артистичної творчості. Мініатюри українські утримують високий артизм класичного стилю поруч з багатством візантійських іконографічних форм, а разом з тим мають свою власну маніру, виявляючи в пишному, ніж в Візантії, кольориті та в інших мотивах. Наприклад, знаменитий „Ізборник Святослава“

Мініатюра (св. Лука) з Євангелія Остромирового.

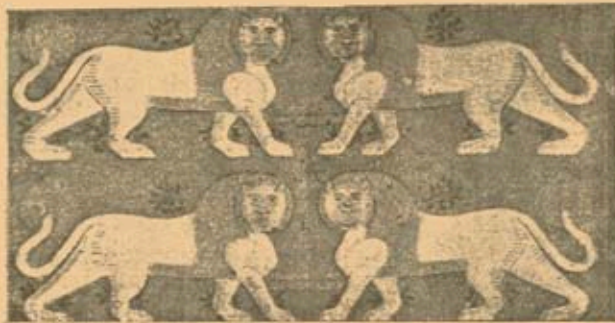
р. 1073 має місцеві відміни в портреті родини князя і в образковій трьохверхої, як де-хто гадає, церкви, звідкіль виходить духовенство і нарід.

Другий рукопис Остромирове євангеліє (р. 1056) в своїх коштовних образках євангелістів та в орнаментах дає незвичку сміливість фарб; техніка ж мальовання нагадує тодішні емальові образки на золоті; рисунок зроблено золотом і фарби поміж ним покладено без жадного тінування. З окрасами Остромирової євангелії зв'язані теж образки колишнього славного своєю оправою євангелія Метиславового. Були в рукописах і образки історичних подій, наприклад, до оповідань „Слова про похід Ігоря“, але вони дійшли до нас в пізнішій редакції, приточеній до сказання про Мамасве побойще.

Орнаментация рукописів часом заховує в собі старі поганські мотиви звірів, рослин, реміня, що переплітаються поміж собою, перемішуються і готують витриманий стиль, званий тератологічним або звірячим, хоча власне звірячих форм на Україні мало Турівське євангеліє (Добрилове й ин.). Орнаменти з плетінок, переплутані з звірячими формами, вже ми бачили на обквітці Чернігівського рогу, але в XI—XII в. вони ближче стояли до орнаментики Скандинавської й взагалі західної, котра всіх тих кентаврів, єднорожців, сприйнів, грифусів та інших монстрів, що так були до смаку варварському світоглядові, взяла від візантійців. Цей стиль романського заходу, запанувавши по Європі, відбився у нас в XII—XIII в.в., але українські пам'ятки дотримували самобутности, напр., вони ніколи не звязують орнаментациї з літерами, уникають людських постатей і гвіздків, чудища розгинають на частки і уживають своїх червоно-синіх, блакитних і золотих кольорів.

Багато спільного з рукописними окрасами мали й тодішні візантійсько-українські тканини, що були славні на весь світ. Своїми малюнками вони відігравали ту саму роль, що пізніше *итихи* (гравюри); через них ширилися іконографічні й інші новини. У нас в великій славі бу-

ли т. зв. *паволоки* (шовкові тканини, шиті і заткані золотом і сріблом з перлами). Цими тканинами багаті люди прибірали собі світлиці; були ще луди (візніші лудани, ковані золотом і сріблом),

Зразок візантійської паволоки.

оловіри, оксамити, камки. Де-що з тих тканин заціліло в музеях та на мошах святих. Мальовничі оздобы візантійських тканин з образами звірів опанували увагою Русі й відбилися в білінах (про Чурилу Пленковича). Тканини та вишивання взагалі дуже любили, й Ганна, сестра Володимира Мономаха, була навіть запровадила у Києві школу з навчанням шиття. Русько-візантійські тканини, були звані далеко на заході; про них свідчать згадки середньовічних поетів; те ж саме було і з шкірами, котрі йшли до вжитку західного лицарства.

Але особливої слави набрали у нас і на чужині назвичайні ювілерські вироби з золота, срібла і емалів. З одного боку тут жили корсунські архаїчні форми (мосяжове кадило з Київщини з нефоремними різьбами, фігуровні рукомийниці у образі кентаврів, грифусів, хрести нагрудні), з другого велелінна емальєрська техніка з загородок, що сироваджувала споживачів і майстрів на шлях розкошів і великої вибагливості; контури таких емальєвих образків не вижолоблювалися, а гордилися з найтонших пасмочок металю, укладених ребром, і між тими загородками насипалися емальєві порошки, котрі після розтоплювалися. Найзначнійшою пам'яткою українського емальєрства будуть речі зі скарбу найденого р. 1889 у Києві. Це золотий вінець чи корона з де-кількох дощечок, зв'язаних завісками. Образки цих дощечок мають словянські написи, переплутані форми византійських уборів, скорочення византійських типів, пістроту фарб. Сюжет, уміщений на діадемі в цілому складає сцену, так званого, Деїсусу, чи молитви перед Христом Богородиці, Предтечі, архангелів та Петра й Павла, т. є. тих самих осіб, що ікони їх входили в склад найдавніших іконостасів. Можна назвати ще багато інших предметів тої самої роботи—шійних

Енкольпійон, відлитої з міді хрест на перса.

ланцюгів, ковчків в формі колодочки, варучників і хрестів— (між ними хрест св. Євфросинії Полоцької, котрий має підпис майстра Богші).

Інші емальє робилися не в загородках, а вижолобленням ямок, які заливалися різними кольорами або одним чорним тоном (ніслі). На таких вичернених предметах давалися різні мотиви свіцькі, наприклад, скоморохи, стрільці, звірі.

Київський ковток з золота і з емальєю.

До ювілерського діла належаться й так звані філіграні чи скані, зложені із висуваних золотих ниточок, приплющених молоточком в горошкваті (філігранові) чи зерняткові форми.

Ще наша давнина знала ковані й видлігані металюві речі, енкольпійони (хрести на груди) різних форм і техніки з образками свя-

тих, „змієвики“ (з забобними примовами й образками відворотних поганських сил—гадів, медузи), гробниці святих (Володимир Мономах на гробниці Бориса і Гліба, розклепан дски сребряная, позлати. ісковав убо святія по ним іздражав і позлатив). Сі вироби мали звязок з добрим артистичними традиціями, бо ще Володимир був вивіз з Херсонесу і поставив в Києві коло Десятинної церкви чвірку коней мідяних й дві „каниці“ (статуї) поганських богинь (Сузд. літопис), в котрих наші майстри мали безпосередній звязок з стародавньою плястиккою, бо ті коні й канища по византийських і инших середньовічних містах стояли від класичної пори. У звязках з класичною штукою нічого дивного нема, бо Русь йшла за античною традицією віддавна, бо античне насліддя утримувалося на наших землях ще від часів Геродота, а в X—XII в. мало ожити через Византию, в якій містечтво в X в. розвільо тому, що звернулося до давніх зразків класичної та гелленістичної пори.

Різьба, взагалі, була у нас популярна: її знають великоруські „бизіни“, а також ми маємо і кілька славних зразків такої різьби на мармурі і шифері, напр., різьба так званої домовини Ярослава або на гробниці, відкритих в Десятинній церкві. Домовина Ярослава має античну форму і прикрашена образками старохристиянських символів—мотивами винограду (Христос про себе казав, що він—лоза), ципрусів (символи смерті), риб, хризм (ініціалів Христа, злитих з хрестами). Гробниць таких є де-кілька, вони висікалися під впливом Царгородських, Солунських та Сирійських.

Окрім домовини залишилися ще ковані чи оздоблені різьбою плити з образами святих, як от плити Михайлівського монастиря з фігурами св. Іздців — виробленими правда примитивною ремісничою підупалою технікою, плити лаврські у Києві з образом Вакха, що їде на панторі й левові й друга з Самсоном, що боре лева — (стилю XI—XII в.), орнаментовані числені плити на хорах Софійського собору прикрашені плетінками, хрестами, розетами як раз подібним до таких самих в соборі св. Марка в Венеції; є ще різьблені в камені маленькі образки й т. п.

Ці плити становлять початок тим численним і пишним формам камяної різьби, що зпопуляризувалися трохи згодом на півночі в Суздальщині, та у нас в Галичині й в Холмі в звяз-

Св. Іздці. Плоскорізьба в київському монастирі св. Михайла.

ку з різьбами романських церков північної Італії, Франції та нідерландських країв.

Так звана „Домовина Ярославова“ у Києві. Тут глиняних образків, що дають нам матеріал до пізнання колишньої іконографії. Ті образки, однак, не поливані, а плитки, що йшли на стіни і підлоги, мали різнокольорову блискучу поверхню, а часом і розмальовувалися орнаментами. Знаходився між них і такі, що мали на собі образок давнього українського герба чи князівського родинного знаку, а також підробки під мармур. Часом такі плитки дробилися й з них викладалися наче б то мозаїкою цілі поколи стін і підлог, як то бачимо в вітварі Софійського собору.

Всі, вираваді, пишні форми колишнього українського життя засвідчено силою пам'яток, а також джерелами літературними й оповіданнями чужинців, які кажуть про Київ, що він був суперником Царгороду ¹⁾. Київ був світовим ринком на східні і західні продукти; життя було в йому веселе й багате. Ось як автор XII в. каже про життя київського багатиря: „Він живе багато, ходить в багрянцях і паволоках, має тучних коней, прикрашених золоченим нарядом, з позолоченими кульбаками. Переднім виступають раби в золотих гривнях, а позаду йдуть другі раби в намистах і обручах. За обідом йому подають в посуді, скованому з срібла й золота; багатому готують одр з паволок, і раби служать йому, „махаяше со усердием“... Не диво, що попавши в такий осередок, військо Болеслава Хороброго не схотіло вертатися додому. У Києві взагалі пробувало багато чужоземців, і

¹⁾ По Адамові Бременському.

зносини з чужими краями, не тільки східними, а й західними, були дуже жваві. Віра латинська („варяжська“) і грецька перемішувалася, і навіть заснування великої святині—Печерського монастиря, було зв'язане з обома тими течіями: з одного боку, Богородиця прислала майстрів з Царгороду, а з другого—варяг Шимон виявляє ініціативу в будівництві храму і дає на його своє предківське княже добро. Знов же князь Роман Мстиславович засновує школу, де вчать латини.

Україна навіть впливала культурно на чужі землі і передавала туди свої вироби: на заході знали руські тканини, шкур, емаль ¹⁾, на портретах західних цесарів бачимо убрання руських князів (кереї, вінці, гривні), в їхніх книжках ²⁾ здибаються мініатюри наших малярів, а в церквах фрески і образи української роботи. Мало того, при дворах де-яких королів (угорських і польських) лунала староукраїнська мова.

Київ був головним осередком колишньої нашої византизмованої культури. Новгород, Ростов, Суздаль, Володимир на Клязьмі в осередках Великорусщини відбивали на собі ці впливи. Храми св. Софії після Київського були покладені в Полоцьку, Путивлі, Новгороді, Володді. То був релігійний і громадський палядий всіх земель, де руське плем'я сиділо від давна, навпаки новопозаймані великорусько-фінські землі таким паляднимом зробили Успеніє, теж занесене з Київ'а (а сюди з Царгороду з Влахери). Північне життя, взагалі, складалося під впливом української культури: про те свідчать численні грабунки нашої столиці північними князями, а також і устрій давніх північних міст (Андрій Боголюбський, напр., заніс у Володимир Золоті Ворота й церкву Успенія і навіть назви річки Либеді, Печерний город, Оришинні ворота). Туди на північ попливуть згодом всі византийсько-київські реліквії, наші артисти, письменники, митрополити і вся культура, щоб створити силу орієнтальної Москві. Сама ж Київська українська земля, після татар підпадає під нові впливи і утворює в себе культуру типу західно-європейського, яку і передала нашим часам.

¹⁾ Звістка Теофіла Пресвитера.

²⁾ Еґбертовий псалтир і Трирський.

Киевский
Аукцион

Ф. № 3

Акт № _____

Порядковый № 46

Цена 10 крб. _____ коп.

Магазин № _____

облашторгу

4 в. д. Зам. 6652-82 р.

✓ 4/08

20
158043/10.48

~~21~~

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КРИНЦЯ“
— Кіїв —
Пестерівська, 27.

~~10
158043/21~~

1 крб. 50 к.